
Dorota Michułka
Uniwersytet Wrocławski
ORCID 0000-0002-7237-2618

„Nieznany kraj”. Śląsk w powojennej szkolnej edukacji regionalnej (analiza treści podręczników do kształcenia polonistycznego z lat 1945–1970)

Szkolna edukacja regionalna – tendencje rozwoju, ewolucja i przemiany

Regionalizm jako zjawisko społeczno-kulturowe odgrywał od dawna istotną rolę w szkolnej edukacji polonistycznej. Obecnie często przywoływany jest w kontekście i w opozycji zarazem do globalizacji oraz integracji europejskiej, także jako przyczynek do dyskusji na temat tożsamości narodowej, antropologiczno-kulturowych ujęć nowego regionalizmu (wraz z zagadnieniem centrów i peryferii), geografii wyobrażonej regionu, szeroko pojętej geopoetyki czy regionalizmu literackiego i jego „zadań” wobec historii oraz pamięci¹. Już w XIX wieku w czasach romantyzmu i Polski rozbiorowej dzięki

¹ Nowy regionalizm koncentruje się wokół badań antropologiczno-kulturowych, geografii wyobrażonej regionu, relacji między centrami a peryferiami, zagadnień regionalizmu literackiego zakorzenionego w obszarze badań związanych z historią i pamięcią (w tym problematyki pamięci zbiorowej i kulturowej czy postpamięci), zwrotu topograficznego w odniesieniu do geografii kulturowej, geopoetyki, etnopoetyki, komparatystyki i tożsamości transgranicznych. Zob. *Centra – peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. W. Browarny, E. Rybicka, D. Lisak-Gębala, Kraków 2015; *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, red. D. Kalinowski, M. Mikołajczak, A. Kuik-Kalinowska,

zainteresowaniu folklorem różnych regionów można odnaleźć jego ślady w zbiorach ludowych opowieści zamieszczonych m.in. w edycjach opracowanych przez etnografa Oskara Kolberga².

Warto zauważyć, iż zakres problematyki utworów nawiązujących do poszczególnych regionów, a zarazem ich obecność w szkolnych kanonach, zmieniały się w zależności od mapy politycznej Polski. Przykładowo, względna tolerancja zaborców wobec nauczania dziejów ojczystych, literatury, geografii i przyrody ojczystej panowała w Galicji okresu autonomii (1867–1918), gdzie np. pisarzem popularnym w edukacji polonistycznej stał się poeta romantyzmu krajowego Wincenty Pol jako piewca Kresów Wschodnich i autor *Pieśni o ziemi naszej*³.

Dopiero czasy drugiej Rzeczypospolitej, dwudziestolecia międzywojennego, tak naprawdę po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, wydobywają właściwą wartość problematyki wpisującej się w edukację regionalną – często związaną z celem nadrzędnym – wychowaniem patriotycznym, rozumianym po 1918 roku jako scalanie i integrowanie narodu⁴. Jako temat badawczy i zagadnienie kulturotwórcze poddawane interpretacji regionalizm zauważony już został i opisany przez Aleksandra Patkowskiego (1890–1942), społecznika, podróżnika, pedagoga – „ojca regionalizmu polskiego”⁵. Badacz ten przyjął „za punkt wyjścia ideę wychowania państwowego jako nadrzędną dyrektywę organizującą proces dydaktyczny” i sformułował wiele postulatów i sugestii „zmierzających do uczynienia z zagadnień regionalnych głównej osi problemowej w programowaniu treści nauczania i wychowania”⁶. Miały

Kraków 2014; *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków 2012; W. Browarny, *Literatura i literaturoznawstwo regionów. W stronę polilogu, otwartości i zaangażowania*, „Politeja. Philologies and the Construction of an Open Society: Possibilities, Goals, Challenges” 2019, vol. 16, nr 3 (60), <https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/1230> (dostęp: 12.10.2022).

² E. Antyborzec, *Monografie regionalne Oskara Kolberga. Założenia i realizacja*, Poznań 2015.

³ Zob. D. Michułka, *O recepcji romantyzmu w polskich szkołach w Galicji okresu autonomii (1867–1914)*, Wrocław 2003. W artykule wykorzystano także niewielkie, zmodyfikowane partie tekstu z książki: D. Michułka, *Ad usum Delphini. O szkolnej edukacji literackiej – dawniej i dziś*, Wrocław 2013.

⁴ A. Stodolna-Rybczyńska, *Rozwój idei regionalistycznej w nauczaniu języka polskiego w latach 1918–1948*. Praca doktorska napisana pod kier. prof. dr. hab. W. Dynaka, Wrocław 2002 (maszynopis w posiadaniu autorki). Zob. także M. Sośnierz, *Edukacja regionalna w polskiej szkole – perspektywa historyczna*, [w:] *Edukacja regionalna. Z historii, teorii i praktyki*, red. M.T. Michalewska, Kraków 1999, s. 38.

⁵ Zob. A. Patkowski, *Regionalizm w nauczaniu i wychowaniu szkolnym*, „Ziemia” 1925, nr 1, s. 4–9; Tegoż, *Regionalizm*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, Kraków 1928, rozdz. 4, s. 781–788.

⁶ W. Dynak, *Podhalanizm wobec tendencji regionalistycznych w szkolnictwie międzywojennym*, „Wierchy” 1976, nr 45, s. 166.

one realizować kierunek „od własnego regionu do całości państwowej”. Jako poparcie dla swoich argumentów Patkowski powołuje się na wypowiedź Stanisława Witkiewicza dotyczącą m.in. zagadnienia podhalanizmu jako czynnika kulturotwórczego, w tym jego postulatu o opracowaniu szkolnych czytanek jako „wypisów gwarowych”⁷ – „czytanki, książeczki do biblioteki szkolnej uczniów, zbliżające do mowy ludowej własnego terytorium, do zasobów kultury materialnej i duchowej ludu, wiążące z ziemią, z naturą młodzież polską ratowałyby w świadomości pokolenia tradycję wartości narodowych Polaka”⁸.

Niezwykle istotne badania w zakresie edukacji regionalnej – jedne z pierwszych w Polsce – przeprowadził Władysław Dynak. Wynik badań został przez niego ogłoszony w artykule *Podhalanizm wobec tendencji regionalistycznych w szkolnictwie międzywojennym*⁹, a same badania zostały opisane przez Dynaka w *Wierchach*. Badacz zwrócił uwagę m.in. na fakt, iż regionalistyczna orientacja treści nauczania (nie tylko w tym okresie) wiąże się z takimi poglądami pedagogicznymi, „które zakładały efektywną wyższość percepcji emocjonalnej nad intelektualną [...]” i wychodził z założenia, że:

całość kultury polskiej jest wypadkową zespołu kultur regionalnych; istota procesu wychowawczego polega na przetworzeniu bogatego dorobku poszczególnych kultur regionalnych w całości kształt kultury ogólnopolskiej; regionalizacja treści nauczania jest zadaniem politycznym, wynikającym z wielonarodowościowej struktury społeczeństwa polskiego¹⁰.

Mając na względzie konkretne regiony, jak Śląsk czy Pomorze, zauważamy, iż mogły się one pojawić jako temat w podręcznikach szkolnych dopiero po 1945 roku, choć jak wiadomo polityczno-geograficzna unifikacja kraju w czasach PRL-u traktowała z założenia edukację regionalną jako „owoc zakazany”.

Iwona Morawska, badaczka podręczników szkolnych do języka polskiego okresu powojennego, analizując literacki materiał w odniesieniu do zagadnień związanych z patriotyzmem i pojęciem ojczyzny w szkolnej edukacji polonistycznej oraz postulaty na temat szacunku dla zagadnień

⁷ S. Witkiewicz, *Na przełęczu. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Lwów 19062, s. 97, cyt. za: W. Dynak, *Podhalanizm wobec tendencji...*, s. 162–171.

⁸ A. Patkowski, *Regionalizm w nauczaniu i wychowaniu szkolnym*, „Ziemia” 1925, nr 1, s. 7.

⁹ W. Dynak, *Podhalanizm wobec tendencji...*, s. 162–171.

¹⁰ Tamże, s. 169. Zob. też: F. Kulański, *Regionalizm w nowych programach dla szkół powszechnych*, „Przyjaciel Szkoły. Dwutygodnik Nauczycielstwa Polskiego” 1934, nr 9, s. 391–397; K. Greb, *Samokształcenie nauczyciela. Programy*, „Praca Szkolna” 1934/1935, nr 3, s. 69–81.

odnoszących się do wspólnej i powszechnej kultury, akcentuje niedobór materiału regionalnego w treściach kształcenia okresu komunizmu:

Pełniejsza konkretyzacja założeń socjalistycznej edukacji regionalnej znalazła się dopiero w programowych treściach kształcenia polonistycznego lat sześćdziesiątych¹¹. [...] Lokalny patriotyzm ucznia przepojony być miał socjalistyczną treścią – a nie tym, co dla danego regionu osobliwe, oryginalne, indywidualne, świadczące o żywej, podmiotowej więzi z dziedzictwem przeszłości. Główny cel wprowadzania ucznia w świat „małej ojczyzny” wiązał się z postulowaną potrzebą uświadamiania młodemu człowiekowi zachodzących w jego najbliższej okolicy socjalistycznych przeobrażeń oraz prowokowania go do aktywnego angażowania się – indywidualnego i zespołowego¹².

Zatem założenia edukacji regionalnej okresu socjalizmu krzyżowały się z wytycznymi szeroko pojętej edukacji patriotycznej, promującej w tym czasie Polskę zintegrowaną politycznie, pracującą z zaangażowaniem w zespole.

Wyeksponowane w ostatnich latach wytyczne Podstawy programowej kształcenia ogólnego dla sześcioletniej szkoły podstawowej i gimnazjum w zreformowanej polskiej szkole (po 1999 roku) wyraźnie nobilitują już temat regionów z ich kulturową i historyczną odrębnością. Temat ten pojawia się w materiałach dydaktycznych zwłaszcza na poziomie szkół podstawowych. W podstawach wskazuje się na edukację regionalną, eksponując szczególną postać dziedzictwa kulturowego związanego ze społecznością lokalną, konkretnym środowiskiem i wyznaczoną mu przestrzenią życia, kojarzoną z domem rodzinnym i jego okolicami, z „małą ojczyzną”¹³. Przytoczmy

¹¹ „Środowisko ucznia. Życie i kultura w danej miejscowości i okolicy. [...] Przeobrażenia gospodarcze i społeczne w środowisku dziecka. Zagadnienia społeczne i moralne związane z życiem rodziny i szkoły”, [w:] *Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Język polski. Klasy V–VIII*. Warszawa 1963, s. 3–5, 10–11.

¹² Cyt. za: I. Morawska, *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin 2005, s. 83. Zob. W. Kwaskowska, *Poprzez lekcje języka polskiego młodzież poznaje własne środowiska*, „Polonistyka” 1960, nr 1, s. 15. Zob. także E. Rosiak, *Tysiąclecie Państwa Polskiego a regionalizm na lekcjach języka polskiego*, „Polonistyka” 1962, nr 3, s. 33–38; S. Tubek, *Regionalizm w pracy polonisty*, „Polonistyka” 1972, nr 5, s. 43–50.

¹³ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (Dz.U. 1999 nr 14, poz. 129). Zob. *Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, cz. 1, 2 (materiały dla nauczycieli), red. S. Bednarek, Wrocław 1999; zob. też: J. Nikitorowicz, *Edukacja regionalna, wielokulturowa i międzykulturowa*, [w:] *Demokracja a oświata. Kształcenie i wychowanie*, red. H. Kwiatkowska, Z. Kwieciński, Toruń 1996; Tegoż, *Edukacja międzykulturowa wobec dylematów kształtowania tożsamości w społeczeństwach wielokulturowych*, [w:] *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*, red. E. Malewska, B. Śliwierski, Kraków 2002; Tegoż, *Od edukacji regionalnej do międzykulturowej*, [w:] *Tożsamość*,

stosowny dokument: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego (dla szkoły podstawowej), w którym pojawiają się m.in. następujące wskazania:

Poznanie najbliższego środowiska i specyfiki swojego regionu; Rozwijanie wartości rodzinnych związanych z wartościami kulturowymi wspólnoty lokalnej; Rozwijanie postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej; [...] Język regionu, gwara i nazewnictwo; Elementy historii regionu i ich związki z historią i tradycją własnej rodziny; [...] Lokalne i regionalne tradycje, święta, obyczaje i zwyczaje; [...] Sylwetki osób zasłużonych dla środowiska lokalnego, regionu i kraju¹⁴.

Podobnie sformułowane zostały wytyczne w podstawie programowej przeznaczonej do gimnazjum (1999), wiele kwestii pokazano tu jednak w szerszym wymiarze, wprowadzono też zagadnienia natury komparatystycznej (związki kultury danego regionu z innymi regionami czy z kulturą narodową), poziom aksjologiczny (odnajdywanie wartości, jaką jest wspólnota lokalna i jej kultura w życiu człowieka i nazywanie tych wartości), wartościowanie i ocenę, udział w inicjatywach lokalnych (towarzystwa naukowe i samorządowe organizacje działające w ramach edukacji nieformalnej, zespoły tańca, działalność chórów itd.), prezentowanie własnego regionu oraz szerzej – aktywne uczestnictwo młodzieży w rozwoju kultury regionu.

W szkolnej edukacji humanistycznej wyznaczanej podstawą programową z 1999 roku sugeruje się rozpatrywanie kształcenia regionalnego za pomocą dwu kategorii, w ramach których wyróżniono trzy główne poziomy: geograficzny, etnograficzny, kulturowy, a poza nimi także poziomy: demograficzny, społeczny i gospodarczy. Wiedza o regionie (o społecznościach lokalnych) powinna być rozpatrywana na tle szerszym, podejmującym kwestie narodowe i państwowe. Istotną rolę ma odgrywać wprowadzanie ucznia w krąg autentycznych wartości środowiska (materialnych, duchowych, intelektualnych, moralnych, religijnych), a nade wszystko eksponowanie roli tradycji. W odniesieniu do programowych treści zapisanych w podstawie programowej oraz w szkolnych podręcznikach wyróżniono pojęcia dotyczące: 1) **terytorium**, np.: ojczyzna, macierz, kraina, ojcowizna, mała ojczyzna, instytucje samorządności lokalnej, środowisko etniczne, sąsiedztwo, granica,

odmienność, tolerancja a kultura pokoju, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998; *Edukacja regionalna. Z historii, teorii i praktyki*, red. M.T. Michalewska, Kraków 1999; A.J. Omelaniuk, *Tendencje regionalistyczne w szkolnictwie*, [w:] *Szkoła a regionalizm*, red. A. Kociszewski, A.J. Omelaniuk, W. Pilarczyk, Ciechanów 1996; Tegoż, *Z regionalizmem w XXI wieku*, Wrocław – Ciechanów 1997; P. Petrykowski, *Edukacja regionalna. Problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003.

¹⁴ *Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe...*, s. 9.

pogranicze, euroregion; 2) **wspólnoty** (społeczności): światowa, międzynarodowa, europejska, narodowa, państwowa, regionalna, terytorialna, lokalna, etniczna, kulturowa, sąsiedzka, religijna, rodzinna; 3) **kultury**: regionalizm, kultura regionalna, kultura etniczna, wielokulturowość, kultura językowa (język, gwara), kultura duchowa, materialna, tradycja, kultura tradycyjna, kultura ludowa, folklor, folkloryzm, „korzenie”, przekaz pokoleniowy, etnologia, etnografia, antropologia kulturowa, muzykologia; 4) **postawy**: samoświadomość narodowa, świadomość regionalna, świadomość lokalna, poczucie tożsamości, patriotyzm, patriotyzm lokalny, uniwersalizm, szowinizm, nacjonalizm, zakorzenienie, zaściankowość, parafiańszczyzna, ksenofobia¹⁵.

Wydaje się, że z wielu wytycznych dotyczących edukacji regionalnej w podstawie programowej z 1999 roku mogłaby skorzystać także współczesna szkoła, akcentując wyraźniej zmieniające się, ewoluujące w stronę transnarodowości i hybrydowości pojęcie tożsamości lokalnej, „uwikłanej” w historię, pamięć społeczno-kulturową i politykę¹⁶.

Czytankowa „polskość” Śląska – historia, folklor, etnografia

Nurt regionalny i etniczno-polityczne ujęcie tradycji literackiej widoczne jest zwłaszcza w podręcznikach szkolnych wydrukowanych po 1945 roku. Wyjątkowy nacisk położono w nich oczywiście na Ziemię Odzyskaną (Śląsk, Warmia, Mazury i Pomorze). Interesujący staje się natomiast fakt, iż po przesunięciu granic dla autorów podręczników „nie istnieją” prawie zupełnie Kresy Wschodnie (w podręcznikach nie odnaleziono nawet słynnego Mickiewiczowskiego prologu do *Pana Tadeusza*)¹⁷. Spośród zbiorów tekstów o charakterze regionalnym przeznaczonych do edukacji polonistycznej

¹⁵ Tamże, s. 15.

¹⁶ Warto odwołać się w tym miejscu do solidnego, źródłowego artykułu Agaty Arkabus, która analizuje treści programowe promujące edukację regionalną w podstawach programowych na różnych etapach kształcenia. Wydaje się, że autorzy dokumentów, jak dostrzega Arkabus, docenili lokalną tradycję i przyglądają się bliżej regionalnym tożsamościom uwikłanym w historię i przemiany społeczne, zwracając także uwagę na projekty edukacyjne, uczestnictwo w kulturze i zaangażowanie młodzieży w podtrzymywanie regionalnych tradycji. A. Arkabus, *Treści z zakresu edukacji regionalnej w podstawach programowych w latach 1999–2017*, „Nowa Biblioteka. Usługi, Technologie Informacyjne i Media” 2028, nr 3 (30), s. 97–116.

¹⁷ Zob. W. Dynak, M. Inglot, *Ojczyzna dla wszystkich – ojczyzna dla każdego. (Obraz Polski w świetlicowych, szkolnych i harcerskich zbiorach utworów poetyckich)*, [w:] *Motywy ojczyzny w liryce współczesnej*, red. M. Inglot, Wrocław 1985, s. 11. Autorzy artykułu przytaczają w tym miejscu słowa S. Pigonia, który o prologu do *Pana Tadeusza* napisał: „dostarcza jednego z najdoskonalszych przykładów tego, co nazywamy patriotyzmem rdzennym”. S. Pigoń, *Wstęp*, [w:] A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Wrocław 1971, s. IX.

warto odnotować *Czytanki śląskie* (część pierwsza dla klasy V i VI oraz część druga dla klasy VII i VIII)¹⁸ i *Czytanki jeleniogórskie* (część pierwsza dla klasy V i VI oraz część druga dla klasy VII i VIII)¹⁹. Antologia *Czytanki śląskie* (dla klasy V i VI) wpisana wyraźnie w szerszy społeczno-kulturowy oraz historyczny kontekst, podzielona została na kilka klarownych działów, związanych zarówno z folklorem opisywanych ziem, kontekstem etnograficznym i antropologicznym regionalnych baśni, legend i podań, a także z jego historią oraz częścią, w której przywołuje się biografie znaczących działaczy społecznych tego regionu, pisarzy promujących z entuzjazmem kulturę śląską oraz – co istotne z edukacyjnego punktu widzenia – zjawisko kształcenia patriotycznego z eksponowanym tutaj zagadnieniem polskości: *Pieśni i legendy* (a w nich *O tym, jak górnik Maślok kramarzył ze Skarbnikiem*, *O tym jak Zuzanka poszła w kumy do utopców* Gustawa Morcinka, *Z przygód śląskiego Sowizdrzała* Jana Baranowicza, *Sowizdrzał wrocławski* Romualda Cabaja, *Żabi pachol* Kornelii Dobkiewiczowej, *Księżę z Raciborza* zwycięzcą *Liczyrzepy* Stanisława Wasylewskiego, *Gdybym to ja miała...* Jarosława Iwaszkiewicza), *Ziemia i lud* (tutaj *Moja ojczyzna* Konstantego Damrota, *Miasta śląskie* Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego, *Śląsk śpiewa* Józefa Czechowicza, *W Opolu* Józefa Osmańczyka, „*Bravo Polen*” Anzelma Gorywody, *Żniwiok na Śląsku* Franciszka Hübnera), *Działacze i pisarze* (tu m.in. czytanki, powiastki, obrazki, biografie i opowiadania poświęcone Józefowi Lompie, Janowi Dzierżonowi, Karolowi Miarce, Juliuszowi Ligonowi, Konstantemu Damrotowi, księdzu Norbertowi Bonczykowi, Emanuelowi Imieli, Augustynowi Świdrowi, Janowi Jaroniowi, Włodzimierzowi Żelechowskiemu), *Walka o polskość* (tutaj *Na piastowym Śląsku* Marii Konopnickiej, *Zamułka płynie* Gustawa Morcinka, *Szła Karolinka* Jana Baranowicza, *Katowicka ballada* Aleksandra Baumgardtena).

Jak wynika z zestawu czytanek śląskich przeznaczonych dla klasy VII i VIII, zakres treściowy i struktury narracyjne opowieści zamieszczonych w wypisach utworów są również gatunkowo i stylistycznie rozległe, sugerują różne style lektury i obejmują zarówno historię tego regionu (w części zatytułowanej *Z przeszłości Śląska* pojawiają się m.in. następujące fragmenty: *Karol Bunsch*, *Obrona Głogowa*, *Zofia Kossak*, *Dwaj bracia*, *Gustaw Morcinek*, *W nyskim więzieniu*, *Zofia Kossak*, *Ostatnia księżna cieszyńska*, *Gustaw Morcinek*, *Na królewskiej drodze*, *Henryk Jasiczek*, *Siekiereczko moja – pożegnanie*, *Monika Warneńska*, *Czarny płomień*, *Gustaw Morcinek*, *Krwawy strajk na Śląsku*, *Norbert Bończyk*, *Szkoła miechowska*, *Arka Bożek*, *Lata szkolne*, *Wilhelm*

¹⁸ *Czytanki śląskie dla klasy VII i VIII. Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego, wrocławskiego*, Katowice 1961. *Czytanki śląskie dla klasy V i VI. Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego, wrocławskiego*, Katowice 1961.

¹⁹ E. Zych, *Czytanki jeleniogórskie. Wypisy regionalne*, cz. I (dla kl. V i VI) i cz. II (dla kl. VII i VIII), Jelenia Góra 1971.

Szewczyk, *Lelonek*, Gustaw Morcinek, *Zerwany strop*, Pola Gojawiczyńska, *Bezrobotni*, Zbyszko Bednorz, *W obcym mundurze*)²⁰, jak i część odnoszącą się do zagadnień związanych z budowaniem tożsamości w okresie powojennym Śląska. Są to tematy opatrzone formułą: *Po powrocie do macierzy* (tu: Adolf Niedworek, *Salut pokoju*, Ryszard Hajduk, *Opowieść prawdziwa*, Zdzisław Hierowski, *Gefreiter Paul Butschek*, Jerzy Hordyński, Wrocław, Anzelm Gorywoda, *Spotkanie*, Maria Klimas-Błahutowa, *Paula*, Stanisław Broszkiewicz, *Powrót Franka Trzepizura*, Kornelia Dobkiewiczowa, *Odwiedziny u Pana Ludwika*, Bolesław Mrówczyński, *Tu jest moja ojczyzna*, Adolf Niedworek, *Kto kocha ojców jasny dom*)²¹.

Celnie komentuje ten stan Iwona Morawska:

Sprawa Śląska „służyła” nie tylko uwzniośnieniu dokonującego się tu ożywienia gospodarczego i awansu społecznego napływającej siły roboczej, ale też rozniecaniu (zwłaszcza w pierwszych latach powojennych) nastrojów antyniemieckich, mających przeciwdziałać kwestionowaniu przynależności tych ziem do Polski. W wypisach szkolnych zamieszczane były teksty nawiązujące do wydarzeń historycznych upamiętniających identyfikowanie się ludności śląskiej z polską kulturą narodową i wolą przynależenia do polskich granic terytorialnych. Patriotyczną postawę Ślązaków odnajdywał uczeń między innymi w opowiadaniu W. Szewczyka *Ludzie nie oddawajcie góry!*...²², w którym bohaterstwo powstańców śląskich w walce z Niemcami przedstawione zostało na tle braku zaangażowania w nią oddziałów francuskich, angielskich i włoskich. Chodziło o to, by przywołane wydarzenia nie pozostawiały w uczniach żadnych wątpliwości co do tego, że państwa Europy Zachodniej nigdy nie sprzyjały Polsce i Polakom. Na piedestale zasług władzy ludowej miał stać wzniesiony na Górze Świętej Anny Pomnik Czynu Powstańczego, czynu, który został przypieczętowany zawartymi po II wojnie postanowieniami. Stąd jedno z lekturowych zadań zachęcało ucznia do udzielenia odpowiedzi na pytanie: „Jak Polska Ludowa uczciła pamięć powstańców śląskich?”²³.

Czytankowy Śląsk w kolektywie – socjalistyczni bohaterowie pracy

Socjalizm w szkolnym mundurku (w tym także „socjalizm regionalny”) „zawieszony” był, jak wskazują na to programy nauczania i uczniowskie lektury,

²⁰ *Czytanki śląskie dla klasy VII i VIII...*, s. 3–96.

²¹ Tamże, s. 87–148.

²² J.S. Kopczewski, *Ta ziemia...*, s. 108.

²³ I. Morawska, *Rola literatury...*, s. 80 (rozdz. *Regiony i edukacja regionalna*).

między infantylizmem a polityczną dojrzałością z wszechobecnym w tym czasie zjawiskiem nowomowy²⁴. W powadze swoich założeń mieścił wiele śmieszności, koncentrując uwagę także na idei pracy – nie takiej zwyczajnej, lecz pracy kolektywnej, ze współzawodnictwem, socjalistyczną dyscypliną i postaciami robotników – bohaterów pracy osiągających 300 procent normy. Nowa idea pracy przełożona została na działalność w kolektywie klasowym i szkolnym oraz socjalistyczny stosunek do nauki²⁵. Dominował jednak obraz bohatera.

Bohaterowie zbiorowi (także pracujący na terenach Ziemi Odzyskanych) ukazani bywają jako *hominifaberi* funkcjonujący w ramach planu²⁶ i uczestniczący we współzawodnictwie:

My budujemy domy i mosty
Walcząc robotą o pokój
Trzeba pracować pięknie i świetnie,
Trzeba z robotą się zbratać.
Dodał nam skrzydeł Plan Sześcioletni
I praca nasza skrzydłata. [...]
W dymnym Wałbrzychu, w fabrycznej Łodzi,
W Warszawie i Katowicach
Codzienna praca słońcem nam wschodzi
Na szczytach współzawodnictwa²⁷.

Autorzy czytanek i wierszy sprowadzają wizerunek Polski do obrazu ojczyzny awansującej, pracującej, robotniczej, budującej, wolnej. Obok rustykalnych i przyrodniczych krajobrazów (wierszy Konopnickiej, Lenartowicza) pojawiają się pejzaże urbanistyczne oraz przemysłowe (z uwzględnieniem obrazów górnośląskich kopalń). Trwałą ikoną są dymiące kominy z wiersza Stanisława Ryszarda Dobrowolskiego:

Dymią kominy. Dym nad Dąbrową,
ponad Sosnowcem, Łodzią, nad Śląskiem,

²⁴ Pojęcie „nowomowy” jako zjawisko językowe zaadaptował, powołując się na George’a Orwella, do polskiej kultury literackiej Michał Głowiński, który zauważył w nim m.in. „narzucanie wyrazistego znaku wartości”, łączenie „elementów pragmatycznych i rytualnych”, „żywiol magiczny”, arbitralność znaczeń. Zob. M. Głowiński, *Nowomowa. (Rekonesans)*, [w:] Tegoż, *Nowomowa po polsku*, Warszawa 1990, s. 8–9, za: G. Skotnicka, *Barwy przeszłości. O powieściach historycznych...*, s. 440.

²⁵ Tamże, s. 65.

²⁶ E. Balcerzan, *Poezja polska w latach 1939–1965*, Warszawa 1982, s. 164.

²⁷ W. Słobodnik, *Plan 6-letni*, [w:] J. Dembowska, M. Rudnicka, T. Wojeński, *Dom i świat. Wypisy dla klasy VI*, Warszawa 1952, s. 199.

Dymią odświeżnię, dymią na nowo.
Wieją pociągi – wskroś poprzez Polskę [...] ²⁸.

które wraz z motywem „idących traktorów” zmieniają oblicze ojczyzny utrwalone w narodowej pamięci za pośrednictwem dziewiętnastowiecznej literatury z kręgu Wincentego Pola:

Idą traktory, idą od świtu,
dzwonią kowadła, grają maszyny,
rośnie piętrami Rzeczpospolita –
dymią kominy, dymią kominy! ²⁹.

Stereotypizacja opisu zmierza tu do wykazania wzniosłej idei wspólnej, konstruktywnej pracy i wspólnego budowania „lepszego jutra” ojczyzny, która nie może obyć się bez „socjalistycznego wyścigu pracy”. Taki jest tytuł „górnictwej czytanki” Karola Lausza zamieszczonej w wypisach dla klasy piątej ³⁰. Autor rozpoczyna tekst ogłoszeniem robotników wzywającym do współzawodnictwa w pracy:

Wzywam do współzawodnictwa towarzyszy rębacz z innych kopalń! Kto wyrąbie więcej węgla niż ja? Podpisano: Wincenty Pstrowski, rębacz kopalni „Jadwiga” w Zabrze i odpowiedź robotnika z innej kopalni: „Ja, Kocot Wilhelm, wzywam Zielińskiego Czesława do współzawodnictwa pracy i zobowiązuję się osiągnąć normę wydajności w 170 procentach! Ile zrobisz więcej? Podpisano: Kocot Wilhelm, rębacz kopalni »Makoszowy«” ³¹.

Czytanka Lausza ma charakter poznawczo-dydaktyczny, jest realistycznym i plastycznym opisem pracy górników pod ziemią – autor przedstawia w niej detale związane z techniką wiercenia pokładów węgla i z niebezpieczeństwami, z którymi związana jest praca górnika:

Miejsce, z którego wybiera się węgiel, musi górnik ze swoim ładowaczem „obudować”, podeprzeć strop powstającego chodnika drewnianymi palami – „stemplami”, łopatami załadować węgiel do specjalnych rynien, którymi ześlizguje się on aż do miejsca, gdzie go ładują na wózki ³².

²⁸ S. R. Dobrowolski, *Dymią kominy*, [w:] S. Aleksandrak, Z. Kwiecińska, *Za progiem. Czytanka dla klasy II szkoły podstawowej*, Warszawa 1949, s. 61.

²⁹ Tamże.

³⁰ K. Lausz, *Socjalistyczny wyścig pracy*, [w:] G. Pauszer-Klonowska, K. Lausz, *Dzień dzisiejszy. Wypisy dla klasy V*, Warszawa 1953, s. 62–65.

³¹ Tamże, s. 62.

³² Tamże, s. 64.

Lausz kreuje obrazy górników-herosów, ale próbuje także tworzyć portrety psychologiczne bohaterów. Są oni rozsądni, pełni poświęcenia i pozytywnych emocji związanych z pracą, którą wykonują, i wewnętrznie przekonani do słuszności podjętych wyzwań:

[Zieliński – przyp. D.M.] wpatruje się w lśniąca ścianę węgla. Ciężką, osiemnastokilogramową wiertarkę oparł o spong (dno chodnika). Palcami lewej ręki wodzi po żyłach postrzępionego pokładu. – Jak cię rozgryźć najszybciej, najsprawniej? Przecież nie w tym rzecz, by pocić się nad tobą więcej niż dotychczas, pracować ciężej niż dotąd... Trzeba wyrwać z pokładu jeden, dwa, pięć wózków węgla więcej... Rzecz w tym, by wynaleźć jakiś nowy sposób roboty, wymyślić coś takiego, żeby wysiłek był ten sam albo mniejszy; żeby czasu więcej nie tracić; a wynik żeby był lepszy. Trzeba znaleźć taki sposób, który pozwoli górnikowi wydobywać, nie jak dotychczas, sześć ton węgla dziennie, ale trzydzieści, czterdzieści, a może więcej!³³.

W patetycznym i radosnym nastroju utrzymany jest górniczy poemat Juliana Tuwima *Śląsk śpiewa*³⁴. W wierszu tym obrazowanie poetyckie zdominowane zostało przez metaforykę czarnej ziemi i wyraziste, naturalistyczne sceny ciężkiej pracy w kopalni. Praca w kopalni staje się przygnębiającym, ale paradoksalnie – działającym jednocześnie konstruktywnie – obrazem grobu („w grób sztolni, w mroczny padół”, „dźwigają czarne, kamienne plony ludzie podziemi”). W tekście dostrzec można dynamikę „dziania się” wyrażoną nagromadzeniem licznych czasowników („wałą”, „dźwigają”, „jeżdżą”, „wiercą”, „rąbią”, „niosą”): „w trzewiach ziemi rytm twardy, / Głucho wałą kilofy, / oskardy, / stuk uparty, łomot skały, / Ziemi hardej wyrzywa kawały. / Na dół, do góry / do góry, na dół. / W grób sztolni / w mroczny padół / Dźwigają czarne, kamienne plony / ludzie podziemni, śląskie pierony / windy, świdry jeżdżą ze zgrzytem / wiercą, rąbią z ziemi rozrytej / Węgiel, węgiel niosą z głębiny / Na żer spragnionej ruchu maszyny [...] Maszyna śpiewa: / Już, już drgnęłam, żyję, / Już motorem biję. / Ogniem błysnął pęd – duch, / Zawył, świsnął ruch – ruch, / Świst, świst, łoskot stalowy, / Zgrzyt, zgrzyt, równy, miarowy, / Koła wżęzione w zębate szyny, / Tłoki – pompy, tłoki – turbiny. / Drgają rażnym rytmem żelaznym... / Warczy, turkocze serce maszyny”³⁵.

Iwona Morawska konstatuje:

Lektura poświęcona wyróżnianym rejonom ojczystej przestrzeni sprzyjała uleganiu iluzji bezkonfliktowego, bezproblemowego przebiegu realizacji

³³ Tamże, s. 62.

³⁴ G. Pauszer-Klonowska, K. Lausz, *Dzień dzisiejszy...*, s. 18–19.

³⁵ Tamże.

wytyczanych przez rząd i partię celów gospodarczych, potrzeb unowocześniania kraju. Służyły temu stosowane przez autorów zabiegi artystyczne, aranżowane wydarzenia oraz obudowa metodyczna tekstów. I tak Śląsk był zawsze „śpiewający”, jego „Ludzie podziemni, śląskie pierony”, „dzielnie” dotrzymujący tempa personifikowanym maszynom. Obfitość określeń dźwiękonaśladowczych oraz melodyka tekstów mogła wprowadzić uczniów w rytm pracy zacierającej różnicę między człowiekiem a maszyną. Wszystkiemu towarzyszyły zwykle kolorystyczne ekwiwalenty miejsc, w których praca odczłowieczała człowieka: „Pracują dniem i nocą/Wre głuchy rytm roboty [...] / Łuną palenisk czerwona / Czarna zasnuwa się dal. / Śląsk śpiewa! [...] Warczy, turkocze serce maszyny³⁶ lub „Koczwara został sam. Maszyna dudni: duch...duch...duch... [...] / Maszyna dudni uradowana, rzęgoce, skaczą rumieniska z uciechy, / płaski rzemień na kole klaszcze: klask... klask... klask...³⁷.

W podręczniku odnajdziemy też dydaktyczne propagandowo czytanki o postaciach rzeczywistych – przodownikach pracy, np. opowieść Gertrudy Eming *Od hałdy do technikum* (a w niej entuzjazm bohaterki związany z nową pracą, zatrudnieniem w kopalni) oraz opowiadanie przodownicy pracy z PZPB nr 1 w Bielawie – Heleny Szymaszek (*Słowa powiedziane na krosnach*, oprac. Zygmunt Korta), która przedstawia scenę szkolenia węgierskich robotnic fabryk tekstylnych³⁸.

Morawska zauważa, że:

sposobem uwiarygodnienia poczucia więzi z „małą ojczyzną”, włączającą się w rytm socjalistycznych przeobrażeń, były zamieszczane w wypisach szkolnych [także – przyp. D.M.] fragmenty pamiętników, wspomnień tych, którzy zapewniali o doznanych od „demokracji ludowej” dobrodziejstwach. Dotyczyły one m.in. społecznego awansu, „zaszczytu” pracy przy fabrycznej maszynie, w państwowych gospodarstwach rolnych, wdrażania nowych rozwiązań technologicznych. Uczeń poprzez lekturę wybranych fragmentów literatury pamiętnikarskich otrzymywał swoisty instruktaż, odpowiedź, ku czemu warto kierować uczucia patriotyczne: [...] „Wyzwolenie naszej Polski przez Armię Radziecką było wyzwoleniem dla całego kraju i wyzwoleniem dla każdego z nas.

³⁶ I. Morawska, *Rola literatury...*, s. 80 (rozdz. *Regiony i edukacja regionalna*). Zob. teksty G. Morcinka: *W kopalni, W hucie żelaznej, Krwawy strajk na Śląsku, Powstanie śląskie*; J. Tuwima: *Śląsk śpiewa*, [w:] G. Pauszer-Klonowska, K. Lausz, *Dzień dzisiejszy...*, s. 18.

³⁷ G. Morcinek, *Miód w sercu*, [w:] J.S. Kopaczewski, *Ta ziemia od innych droższa. Podręcznik do języka polskiego dla klasy VIII*, Warszawa 1979, s. 154. Zob. N. Smolska, *Chłopczy z trzeciego turnusu* (przedruk z: „Młoda Wieś” 1948, nr 11), [w:] J. Dembowska, H. Rudnicka, T. Wojeński, *Na drodze przemian...*, s. 333. Zob. W. Dynak, M. Ingłot, *Ojczyzna dla wszystkich...*, s. 11.

³⁸ G. Pauszer-Klonowska, K. Lausz, *Dzień dzisiejszy...*, s. 143–147.

Od tego czasu zacząłem nowe życie [...] Od jesieni zeszłego roku mieszkamy w ładnym, dwupokojowym mieszkaniu na osiedlu gen. Zawadzkiego w Bytomiu. W mieszkaniu, o jakim przedtem/ nawet nie marzyłem. [...] Cała nasza rodzina żyje nareszcie prawdziwie po ludzku. I najważniejsze, że praca, która dawniej była często przekleństwem, dzisiaj – jak to mówi nasza Konstytucja – jest zaszczytem i honorem”³⁹.

Śląsk dla maluczkich jako kraina marzeń, tęsknot i nowych celów

Śląsk w podręcznikowych tekstach jawi się także jako kraina marzeń, tęsknot, dążeń, nowych celów. W ten krąg zagadnień wpisuje się inspirowana folklorem, przedstawiana w różnych wersjach pieśń o śląskim Jasiu, opatrzona w podręcznikach różnymi tytułami, np. *Za Jasiem do Śląska* (Konopka, *Pieśni ludu krakowskiego*, 18 oraz Oskar Kolberg, *Kujawy*, II. 33), czy – upiękuszony literacko wariant tej poetyckiej ballady *Piosenka śląska* Jarosława Iwaszkiewicza⁴⁰. We wszystkich trzech wersjach pojawia się motyw gęsich skrzydeł, dzięki którym zakochana w górniku dziewczyna – uboga sierota – dociera na Śląsk (według wersji Konopki z rejonu krakowskiego, według wariantu Kolberga – z Kujaw), aby podziwiać („przypatrując się”) ciężką pracę Jasia („siadłaby ja, siadła na śląskowym stawie,/ przypatrzyłabym się Jasinkowej sprawie”⁴¹ oraz „usiadłabym ci ja na śląskowym płocie,/ przypatrz się, Jasiulek, ubogiej sierocie”⁴²).

³⁹ P. Nalik, *Urodziłem się na Kłopostrasse...*, fragment *Z pamiętników Opolan*, [w:] J. S. Kopczewski, *Miedzy dawnymi a nowymi laty. Wypisy dla klasy VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1964, s. 20. Cyt. za: I. Morawska, *Rola literatury...*, s. 80–81.

⁴⁰ J. Dembowska, H. Rudnicka, T. Wojeński, *Na drodze przemian. Wypisy dla klasy VII*, Warszawa 1952, s. 115–117.

⁴¹ Tamże, s. 115.

⁴² „Gdybym to ja miała skrzydełka jak gaska,/ Poleciałabym ja za Jaśkiem do Śląska!/ Lecę ponad gajem, lecę ponad wodą/ Szukać gdzie to Jasia srogie losy wiodą./ Orze rataj w polu, pieśni sobie śpiewa:/ – Czyście nie widzieli, gdzie Jaś się podziwiał?/ – Nie dogonisz Jasia chociaż i w sto koni!/ Kosiarz kosi łąkę,/ w kosę dźwięcznie dzwoni./ Przelecę ja gaską do Jasiowej chatki/ i pięknie się spytam jego pani matki:/ – Moja pani matko! Bądźcież długo zdrowa,/ powiedzcie mi, proszę, gdzie się Jasiek chowa?/ – Nie znajdziesz go, córuś, ni w polu, ni w borze,/ ani w małej chatce, ani w pańskim dworze./ Trzeci dzień już mija, jak Jasio nie wraca,/ pod ziemią go trzyma ciężka, czarna praca./ Biję on kilofem, węgiel w ziemi kopie,/ a z nim przyjaciele: chłop stoi przy chłopie!/ Trzy dni już nie wraca, proszę łaski Boga,/ bo o jego życie chwyta straszna trwoga./ Może ciemna woda wytrysnęła z głębi/ i mego Jasieńka wiecznym chłodem ziębi?/ Może się podziemne zawaliły chody/ i zginął mój synek, zginął Jaśko złoty./ Matko moja miła, naucz swoją córkę/ jak się ma przemienić w węża lub jaszczurkę./ Zmienię się w jaszczurkę, zrobię

W podręczniku Gabrieli Pauszer-Klonowskiej i Karola Lausza pt. *Dzień dzisiejszy. Wypisy dla klasy V* (Warszawa 1953) przedrukowano natomiast kilkanaście tekstów poświęconych Śląskowi, utwory, w których odnotowane zostały górskie krajobrazy polsko-czeskich Karkonoszy ze szczytem Śnieżki i jej „niezwykłą odmiennością od reszty świata”⁴³, ze stacją meteorologiczną, passusami o położonym w dolinie Karpaczu, Bierutowicach i Jeleniej Górze, z fragmentami poświęconymi atrakcjom na szlaku górskiej wędrowki, gdzie turysta odnaleźć może takie oto informacje utrzymane w poetyce turystyczno-literackiego przewodnika inspirowanego lokalnymi podaniami, legendami i baśniami, np. „wielkie rumowisko kamieni stanowiło największy szczyt w Górach Olbrzymich, bardzo starych górach, o których legendy mówią, że kopano tutaj kiedyś złoto i kosztowne kamienie”⁴⁴. Górską wędrowkę na skutek gęstej mgły kończy się w czeskim schronisku, w którym integrują się przy kominku i podwieczorku Polacy i Czesi, prezentując z dumą sukcesy swoich ojczyn:

Mamy wasze adresy – zapewnił Zygmunt – napiszemy. Przyślemy widokówki z naszych hut i kopalń ze Śląska. – I z Warszawy! I ze Szczecina! – podpowiadali Czesi, obiecując w zamian widoki z Pragi i Gottwaldowa. – Gottwaldowo, Gottwaldowo – powtarzali, palcami dotykając butów i dając do zrozumienia, że są dumni ze swego przemysłu obuwniczego [...] Zygmunt [...] oderwał od laski pamiątkowy znaczek z Wystawy we Wrocławki i wręczył go Czechowi⁴⁵.

Klasyk literatury śląskiej, Gustaw Morcinek, jest w powojennych podręcznikach autorem wielu literackich fragmentów, które „wyjęto” z jego twórczości. Jednym z nich jest zamieszczony w wypisach Franciszka Bielaka, Władysława Szyszkowskiego i Artura Bardacha (*Czytanki polskie dla VI kl. Szkoły podstawowej*, II, „A czy znasz ty...”, 1947) passus opatrzone tytułem *Piękno ziemi śląskiej*, jako wyimek powieści *Wyrąbany chodnik*, w której – zdaniem autorów podręcznika, Morcinek „opowiedział dzieje Ślązaków garnących się do Polski i polskości w dwóch pierwszych dziesiętkach naszego wieku”⁴⁶. Bielak, Szyszkowski i Bardach podkreślają, że Morcinek był „związany serdecznie ze Śląskiem rodzinnym”⁴⁷, czego wyrazem jest zamieszczony

się maleńka,/ poszukam pod ziemią mojego Jasieńka./ W każdą wejść szparę, wcisnę się w szczelinę,/ albo go ocale, albo sama zginę”. J. Iwaszkiewicz, *Piosenka śląska*, [w:] J. Dembowska, H. Rudnicka, T. Wojeński, *Na drodze przemian...*, s. 116–117.

⁴³ G. Pauszer-Klonowska, K. Lausz, *Dzień dzisiejszy...*, s. 15.

⁴⁴ Tamże (zob. też: tamże B. Zagąta, *Przygoda na Śnieżce*, s. 14–18).

⁴⁵ Tamże, s. 17–18.

⁴⁶ G. Morcinek, *Piękno ziemi śląskiej*, [w:] F. Bielak, W. Szyszkowski, A. Bardach, *Czytanki polskie dla VI kl. Szkoły podstawowej*, II, *A czy znasz ty...*, Warszawa 1947, s. 30–34.

⁴⁷ Tamże, s. 34.

w podręczniku, plastyczny i napisany poetycką niemal prozą *passus*, idylliczny obraz *locus amoenus*. Omawiany fragment jest pełen uczuć i emocji autora do przedstawianych miejsc, z jednej strony przywołuje konkretne miejsca (wsie, miasteczka), wpisane w geografie przestrzeni Śląska, odnosi się do geopoetyki miejsc i klarownej topografii śląskiego terytorium, z drugiej strony uwzględnia charakterystyczne historyczne budowle i kościoły. Szkolna czytanka ukazuje również zabudowę centrów miasteczek z rynkiem włącznie, a także odsłania cenne detale architektoniczne i znaczące „punkty” przestrzeni (np. gontowe dachy, modrzewiowe kościoły, „barokowe ołtarze szczodrze złożone”, pomniki świętych: kamiennego Floriana lub Jana Nepomucena, „w oknach czerwone fuksje i pelargonie spoza białych firanek patrzą na słońce”⁴⁸ oraz barwne sceny przedstawiające naturę, polisensoryczne opisy górskich krajobrazów, łąk i rzek, pełnych różnorodnych dźwięków, kolorów, smaków i zapachów:

Wystarczy stanąć na którymkolwiek szczycie beskidzkim, na Czantorii, czy Baraniej, na stożku czy Jaworowym, gdziekolwiek na wyniosłym groni, by przekonać się, że ziemia ta powstała z uśmiechu Boga, jak twierdzą Ślązacy. Serce ucisza się a zdumione oczy lecą w zamyśleniu w dalekie doliny Olzy czy Wisły i stawają się jasne jak u dziecka, gdy swą matkę idącą spostrzeże. [...] Po obu stronach Wisły i Olzy schodzą ze wzgórz łąki i pola. Jakby z miękkiego atlasu utkane. Między polami, w chłodnym cieniu lipowym, samotna droga śpieszy. Czasem ponad rzeką czarnym mostem przebiegnie, czasem jej towarzyszy, potem zawróci, potok jeden i drugi przeskoczy i znika ze widnokregiem. W pogodny dzień ponad gęstwą zielonych kęp wspina się jedna i druga wieża kościelna, od przyciesi aż po kalenicę z jodłowego drzewa zmajstrowana. Na widnokregu zaś ważą się pod niskim niebem rozciągnięte płachty dymu trzynieckiego, karwińskiego czy górnośląskiego. [...] A jeżeli zejść z groni i pójść gdzie oczy poniosą, spotykają cię co krok nowe uradowania. Pobok ścieżyn górskich napotkasz święte źródelka. Spod zwalistego kamienia, ze szczerbatej szczeliny lub z kępy olbrzymich paproci sący się struga dzwoniącej wody w podłożone koryto drewniane, z jednego pnia wydłubane. A w wodzie przegląda się zielone sklepienie drzew, na dnie gmerają złociste pętelki połuskanego złota⁴⁹.

Morcinkowy, „podręcznikowy” Śląsk to także bogata historia tego regionu, społeczna pamięć i świadomość długiej tradycji oraz sceny nawiązujące do dziedzictwa Polski Piastów:

⁴⁸ Tamże, s. 32.

⁴⁹ Tamże, s. 30–31.

W miasteczkach śląskich drzemie historia Piastów. Oto stara wieża ratuszowa z herbem książęcym pod kalenicą, tam znów stary kościół z wykuszami i grubymi murami, z murów zaś patrzą srogie postacie rzeżane w kamieniu, pobożne nagrobki dawnych Piastów i wielmożów śląskich. Czasem na rynku i w przyległych uliczkach wąskie kamienice trzyokienne, szczytami zwrócone do świata, czasem kamienne odrzwia w barokowe zdobniki u góry rzeżane i w daty zdobione, by świadczyć o dawnych dziejach rodów mieszczańskich. W kamieniczkach sienie sklepione na sposób gotycki, podłogi drewniane, skrzypiące schody, zapach zleżałych jabłek i zwiędłej macierzanki⁵⁰.

Zofia Kossak-Szczucka jest natomiast obecna w podręczniku Franciszka Bielaka, Władysława Szyszkowskiego i Artura Bardacha jako autorka zbioru opowiadań *Nieznany kraj* (I wyd. 1958). Proza Kossak-Szczuckiej, uwikłana w skomplikowaną historię i w społeczno-kulturowy dyskurs na temat tożsamości Śląska, jest realistyczna, rzeczowa, soczysta i surowa jednocześnie, informacyjna miejscami, ale także pełna emocji. Autorka *Nieznanego kraju* była popularną pisarką powieści historycznych (także dla młodzieży), publicystką, zaangażowaną aktywistką społeczną (działającą w ramach m.in. dwóch tajnych organizacji w okupowanej Polsce: Frontu Odrodzenia Polski oraz Rady Pomocy Żydom „Żegota”). Utwór Kossak-Szczuckiej *Nieznany kraj* to swoista synteza dziejów Śląska od czasów Bolesława Chrobrego i jego walki z Niemcami nad Odrą, polsko-niemieckich konfliktów i bitwy legnickiej (1241) po powstania śląskie z lat 1919–1921 (po zwycięskie powstanie w roku 1921) został dostrzeżony przez krytykę literacką. Napisano o nim, że wypełnia wyraźną lukę w historii literatury polskiej, przybliża bowiem polskiemu czytelnikowi rejon choć historycznie i kulturowo bogaty, dotychczas nieopisany i kulturowo dla polskiego odbiorcy – prawie obcy.

Wydawca edycji z 2020 napisał, że:

Polska odrodzona w nowym kształcie geograficznym po 120-letniej niewoli potrzebowała literatury, która stanowiłaby swego rodzaju zwornik spajający wszystkie ziemie i wskazujący treści wspólne, łączący wokół wspólnej idei, osławiający to, co nieznane. Wśród ziem, które znalazły się teraz w granicach Rzeczypospolitej, znajdował się Śląsk powracający do ojczyzny po 600-letnim oderwaniu, zapewne dlatego *Nieznany kraj* Zofii Kossak przedstawiający „drogę” Śląska do Polski wzbudził żywe zainteresowanie, a tytuł książki stał się wkrótce obiegowym określeniem Śląska używanym również współcześnie. Maria Pawłowiczowa z pewnym patosem, a zarazem z niezwykłą trafnością zauważyła: „*Nieznany kraj* był ładunkiem dynamitu, mającym skruszyć obojętność Polaków dla Śląsk”. To dzieło, które miało zainteresować skarbami ziemi, zachwycać

⁵⁰ Tamże, s. 30–33.

„krasą gór” oraz budzić szacunek dla mieszkańców Śląska, ciężko doświadczających w ciągu wieków, a mimo to wiernych Polsce. I to jest chyba największe osiągnięcie integracyjne zawarte w tym utworze⁵¹.

Podręcznikowy fragment poetyckiej, plastycznej prozy, pełnej metafor, epitetów, krótkich, równoważnikowych zdań, odsłaniający cechy narracji polisensorycznej, zatytułowany *W kopalni* nie odnosi się jednak do polityczno-historycznych antagonizmów i konfliktów narodowościowych Śląska, uwzględnia jednak istotną dla tego regionu perspektywę kształtowania tożsamości mieszkańców, podejmuje bowiem temat górniczej egzystencji, specyfiki duszy tego miejsca, która związana jest z szacunkiem dla wyczerpującej pracy w kopalni, stanowiącej swoiste *sacrum*, które nie tylko integruje mieszkańców tego terytorium, ale także kształtuje ich mentalność i podszytą lokalnym patriotyzmem miłość do tej ziemi:

Gdy człowiek z gór, przywykły do wiatru, słońca i lasów, zejdzie niebacznie w głąb kopalni, w świat ludzi podziemnych, gdy jako fryc, groteskowy, ruszający się niezręcznie w ubraniu kopalnianym, zbyt obszernym na niego lub zbyt ciasnym, stanie w klatce windy, opatrzonej w lampkę oraz czekan, ogrania do groza i oblatuje strach, zwykły, przeraźliwy strach. Sygnał dany. Klatka uciekła spod nóg. Choć włosy jeżą się pod zgrzebną myką, za późno wołać. Stało się. Coraz szybciej w głąb ziemi. Od zmiany ciśnienia powietrza nieznośny szum w uszach. [...] Całkiem jest inaczej, niżli sobie wyobrażał: jasno oświetlona elektrycznością, wysoka, obszerna hala – dworzec podziemnej kolejki. [...] Wędrowka „gęsiego” przez coraz węższe, niższe, coraz odleglejsze chodniki. Po drodze drzwi zawarte pędem powietrznym tam mocno, że ich żadną miarą nie otworzysz. [...] Cisza, cisza. Chodnik zakręca, zawraca, podnosi się w górę, w dół. Gdzieniedzie w bocznym korytarzu pracuje pojedynczy człowiek. Latarka migoce z dala jak robaczek świętojański. – Szczęść Boże! Szczęść Boże! Słaby płomyczek oddala się, gaśnie. Jednorazowo pracuje siedmiuset ludzi w kopalni „na dole”, porozrzucanych z daleka od siebie. [...] Nie stoi przy nich nikt. Chyba Skarbnik? Gdzie się podziewa teraz duch kopalni, dobry, choć fantasta? Czy widują do jeszcze jako starego, przygarbionego górnika z latarką tym jeno odmienną, że czerwoną? Czy przystosowując się do warunków i postępu, jeździ może własnym wózkiem elektrycznym jednookim, jak te wszystkie, sunącym

⁵¹ Zob. <https://praweksiadki.pl/literatura-polska/7232-nieznany-kraj-9788321120195.html> (dostęp: 12.05.2022). Zob. także: M. Pałaszewska, *Zofia Kossak*, Warszawa 1999; J. Jurgała-Jureczka, *Dzieło jej życia. Opowieść o Zofii Kossak*, Częstochowa 2007; Taże, *Zofia Kossak. Opowieść biograficzna*, Warszawa 2014; D. Kulesza, *Zofia Kossak-Szczucka. Służba*, Łódź 2021; Z. Budrewicz, *Konwencja pamięci doskonałej w autobiograficznych utworach dla młodzieży Zofii Żurakowskiej i Zofii Kossak*, [w:] *(Od)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży*, red. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek, Katowice 2018.

cicho, bez szczęku? Czy w zastępstwie Skarbka, strzeże ich św. Barbara, słodka opiekunka hawierzy?⁵².

Interesujący przykład szkolnych wypisów regionalnych reprezentują *Czytanki jeleniogórskie* przeznaczone dla klasy V i VI (część I, Wydział Oświaty – Powiatowy Ośrodek Metodyczny, Jelenia Góra 1971, wybór i oprac. Edward Zych) oraz dla klasy VII i VIII, a także szkół średnich (część II, Wydział Oświaty – Powiatowy Ośrodek Metodyczny, Jelenia Góra 1971, wybór i oprac. Edward Zych), w których pojawiają się również przemyślana oprawa metodyczna, sugerująca określone style lektury, kierunki analizy i interpretacji tekstów, odniesienia do kontekstów historycznych i społeczno-kulturowych oraz informacje o autorach zamieszczonych w wypisach tekstów. Pod każdym fragmentem literackim autor opracowania – Edward Zych (pedagog, regionalista, onomasta, poeta, tłumacz i bibliofil, społecznik, członek Karkowskiego Towarzystwa Naukowego, aktywny uczestnik prac Jeleniogórskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego oraz Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, od 1978 roku Instruktor Krajoznawstwa Regionu) zamieścił przemyślane zadania do lektury, polecenia i pytania dla uczniów oraz objaśnienia leksykalne. Barwny, bogaty zbiór zamieszczonych w wypisach różnorodnych gatunkowo czytanek odzwierciedla nie tylko literackie zainteresowania autora, ale także jego świetną znajomość problematyki regionalistycznej, turystyczno-krajoznawczej, wiedzę historyczną oraz zamiłowanie do folkloru. Odbiorcami tych tekstów są uczniowie w różnym wieku, ale młodsze dzieci zapewne zainteresują się fragmentem, inspirowanej folklorem i ludową piosenką opowieści Hanny Januszewskiej *Pyza na polskich drózkach* z 1956 roku, opatrzonym w wypisach *Wędrówka przez Karkonosze* i wyeksponowanym w owym passusie tajemniczym spotkaniu dziewczęcej bohaterki z jeleniem. Obrazowanie poetyckie zasadza się w tym podręcznikowym fragmencie na ludowej wyobraźni i estetyce, rytmice ludowej piosenki, paralelizmie ludowym, powtórzeniach, plastycznych obrazach natury wpisanych w „bezpośredniość” opisu i prostych skojarzeniach semantycznych:

skacze poprzez dróżki, /nuci skoczny śpiew./ Sarny smukło nóżki/patrzą się zza drzew/. Wyszedł jej naprzeciw jeleni pięknorogi – Co tak prędko lecisz?/ Zmęczysz Pyzo nogi/Niczego się nie bój/siadaj na grzbiet mój!/ Na rogatym zwierzu/ – hajda – leśną ścieżką!/. Pojedziesz górą, pojedziesz górą/ Karkonoszami./ Ze szczytów sinych ujrzysz doliny/ wonne łąkami./ Tu – tam strumienie mkną przez kamienie/ i źródło śpiewa./ Wietrzyk coś gwarzy, że jeno marzyć/

⁵² F. Bielać, W. Szyszkowski, A. Bardach, *Czytanki polskie dla VI klasy...*, s. 35.

gdzieś w cieniu drzewa [...]/. Schodzi Pyza po górze/ niebo trochę się chmurzy/.
Chmury niebem wędrują/ tak się Pyzie dziwują/⁵³.

Natomiast do młodzieży adresowana jest ludowa bajka dolnośląska Roberta Fiedlera *Stawny węder jednego rzeźniczyka przezwiskiem wilka*, jako fragment utworu *Bemer kungenüberdie Mundart der polnischen Niederschlesier*⁵⁴. W uwagach metodycznych Fiedler zaznacza: „Tekst tego utworu pisany jest gwarą ludową. W związku z tym należy zwrócić uwagę na niektóre wyrazy gwarowe. Również wymowa niektórych głosek i niektóre końcówki gramatyczne wyrazów różnią się od form literackich”⁵⁵. Informacja o autorze tego utworu przedstawia się następująco: „Robert Fiedler (Skrzypała, 1810–1871), polski pastor z Międzyborza (pow. sycowski), bojownik o utrzymanie polskości Śląska. Wydawał podręczniki języka polskiego i pieśni polskie. W r. 1844 wydał po niemiecku książkę o Polakach na Dolnym Śląsku i ich dialekcie, zawierającą dolnośląskie pieśni ludowe i inne utwory, m.in. powyższą bajkę – w języku polskim”⁵⁶. W innych, zamieszczonych w wypisach pieśniach ludowych Fiedlera zatytułowanych *Służebny chleb* i *Pasterka wybita* pojawiają się kontekst społeczny i historyczny, wzmianki o trudnych relacjach polsko-niemieckich i kwestie niesprawiedliwości społecznej („Bo ten służebny chleb krwawie zarobiony/ jeszcze go nie kraję, już mam wymówiony!/ Ukraję go sobie jak dębowy listek/ Jeszcze wejrzą za mną, jeśli wezmę wszystek”⁵⁷). Powyższe ustalenia potwierdzają zamieszczone pod tekstami zadania do lektury: „co mówią nam te pieśni o niedoli ludu śląskiego w dawanych czasach, tj. ludu polskiego uciskanego przez panów niemieckich?”⁵⁸.

Zych wybiera do swojego zestawu, zgodnie z tematyką programową, także utwory o charakterze podróźniczo-krajoznawczym, teksty, które odnoszą się do kultury, zabytków i pamiątek historycznych w danej miejscowości i okolicy, przedstawiają charakterystyczne obrazy przyrody, sceny z życia ludzi, ich obyczaje i codzienność, oraz – szerzej – twórczość ludową. W zbiorze wyróżniają się m.in. poetyckie opisy Śląska Bogusza Zygmunta Stęczyńskiego (1814–1890) jako fragmenty poematu *Śląsk, podróż malownicza...*⁵⁹. W przypi-

⁵³ E. Zych, *Czytanki jeleniogórskie...*, kl. V i VI, s. 33–35.

⁵⁴ W.G. Korn, *Uwagi o dialekcie polskich Dolnoślązaków*, Wrocław 1844, s. 35–37). Cyt. za: E. Zych, *Czytanki jeleniogórskie...*, kl. VII i VIII, s. 20–21.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s. 22.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże. Zob. też: *Dawna Jelenia Góra*, s. 4 czy *W dawnych Cieplicach Zdroju*, s. 10–12. Zob. B.Z. Stęczyński, *Śląsk: podróż malownicza w 21 pieśniach*, Wrocław 1949; W.W. Wiśniewski, *Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński (1814–1890). Pierwszy miłośnik Tatr, Beskidów i Sudetów. Życie i twórczość*, Kraków 2006.

sach autor podręcznika zamieszcza informację o Stęczyńskim, który zgodnie z ustaleniami Zycha:

wędrował pieszo po Dolnym Śląsku w latach 1844–1845 i opisywał wierszem zwiedzane okolice, życie ich mieszkańców i swoje wrażenia. Równocześnie wykonywał rysunki ciekawszych zabytków i krajobrazów, m.in. i ziemi jeleniogórskiej. Poeta ten i rysownik przypominał społeczeństwu odwieczną polskość tych ziem⁶⁰.

Oto fragment podręcznikowego poematu, opatrzony tytułem *Dawna Jelenia Góra*:

Na dolinie kwiecistej, równej i rozległej/ gdzie bystre wody Kamiennej do Bobru się zbiegły/ Gdzie są buki, gdzie brzozy warkoczami wieją/Gdzie poważne starością dęby zielenieją,/ Leży miasto Jelenią Górą nazywane/ Z porządku i mieszkańców rozmaitych znane/ Otoczone miłych owoców sadami/ Zaszczycą się ratuszem, rynkiem, świątyniami [...]/. Rynek przyozdobiony w sklepienie podcienia,/ Co dają przed upałem lub deszczem schronienia/ Gdzie targi odbywane na zboża i jarzyny/ A nawet i na płótna, sukna i muśliny⁶¹.

oraz passus na temat Cieplic:

Gdy wszędzie nas zadziwia poważna przyroda,/ Występuje przed nami słynna Ciepła Woda/ Jako najznakomitsze na Śląsku kąpiele/ Jako miasteczko, co się nam przyjemnie ściele [...]. Poglądamy na góry, ale nad górami/ Uśmiecha się nam Śnieżka białymi wdziękami/. Jak najwyższa Pani całej okolicy [...]. Spieszmy ku zamkowi, co wabi oknami/ I przegląda się w wodzie pomiędzy krzewami,/ które światły ogrodnik sadząc tak ustawił/ Aby się widok zmieniał i wzrok znawcy bawił/ W zamku można właściciel ma siedzibę swoje,/ Ozdobniejszy wspaniale liczne tam pokoje/rzeźbami, obrazami i biblioteką/ Gdzie chwile wypoczynku gościom mile cieką⁶².

Poetyckie fragmenty poświęcone Jeleniej górze i Cieplicom autorstwa Stęczyńskiego pełnią w podręczniku funkcję praktycznego i plastycznego przewodnika turystyczno-krajoznawczego. Autor estetyzuje poetycki opis, wykorzystując bogactwo środków artystycznych. Za pomocą dyskretnych metafor, rozbudowanych epitetów i plastycznych porównań akcentuje także piękno tego regionu. Poemat Stęczyńskiego jest bogaty informacyjnie, autor

⁶⁰ E. Zych, *Czytanki jeleniogórskie...*, kl. VII i VIII, s. 4.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże, s. 10–11.

nie tylko stawia na wiedzę o regionie, promując poznanie tych okolic, ale zachęca także do emocjonalnego doświadczania miejsca oraz do zdobywania głębszej historycznej wiedzy o śląskiej krainie (np. przez przywołanie postaci Bolesława Chrobrego, który polował w tej części Śląska, czy akcentowanie informacji o wizycie królowej Marysienki w Cieplicach).

Zbiór czytanek jeleniogórskich inspirowanych folklorem odsyła przede wszystkim do konwencji podań, legend i baśni regionalnych, mitycznych powieści, ludowych opowiadań i lokalnych bajek, takich jak: Józef Sykulski, *Podanie o założeniu Jeleniej Góry*, Krzysztof. Kwaśniewski, *O skarbach na piastowskim zamku*, Krzysztof Kwaśniewski, *Jak odkryto źródło w Cieplicach*, Wanda Chotomska, *Legenda o pięknej Kunegundzie*, *Dolnośląskie pieśni ludowe* (z książki Roberta Fiedlera), Jadwiga Żylińska, *Legenda o Liczrzepie* (fragment sztuki), Krzysztof. Kwaśniewski, *Jak Rzepiór walczył z Królem Wód*, Józef Sykulski, *Liczrzepa i chciwy piekarz*, Józef Sykulski, *O więźniu w zamku Chojnik*, wiersz W. Słobodnika, *Ballada o normandzkim kościele Wang w Bierutowicach*. W podręcznikowym zbiorze odnaleźć można także literackie obrazy wizyt, które złożyli na Śląsku tacy wybitni twórcy romantyzmu, jak Wincenty Pol czy Kornel Ujejski, oraz uwzględnia utwory poetów współczesnych, np. wiersze Tadeusza Różewicza *Wodospad Szklarki* („Wieś” 1950, nr 26, s. 5), Jana Koprowskiego *Karkonosze* (ze zbioru *Swoje i bliskie*, Łódź 1968, s. 91) i Jerzego Kolankowskiego *Wielki staw w Karkonoszach*⁶³.

Konkluzja – w stronę tożsamości hybrydowej i kulturowej odrębności

Z analizy podręcznikowego materiału wykorzystywanego w szkolnej edukacji polonistycznej w latach 1945–1970 wynika istotny wniosek – zbiór zamieszczonych tam literackich fragmentów odnoszących się do regionu Śląska realizuje wartości poznawcze, wychowawcze i estetyczne.

Wśród założeń wychowawczych, zwłaszcza w materiałach podręcznikowych opublikowanych w późnych latach 40., następnie 50. i 60. XX wieku, dominują te, które podporządkowane zostały funkcji integracyjnej. Polegała ona na kształtowaniu w świadomości młodego pokolenia Polaków przekonania, że różnice kulturowe regionów (Kaszub, Śląska i gór) nie są zaprzeczeniem jedności narodowej, społecznej i kulturowej, że kultura regionu jest integralną częścią naszej kultury ogólnonarodowej, a obok odrębności występują w niej elementy wspólne dla różnych regionów i ogólnopolskie

⁶³ „Nowiny Jeleniogórskie” 1958, nr 35, s. 70–71.

cele wychowawcze. Funkcja integracyjna wpisana została także w treści poznawcze i emocjonalne⁶⁴.

Proces przemian edukacji patriotycznej zdominowanej przez ideologię ulegał jednak z czasem modyfikacjom i wyraźnej ewolucji. Podręcznikowe utwory na temat Śląska z lat 70. XX wieku uwzględniają już inną perspektywę – promują założenia nowego regionalizmu, akcentującego odrębność społeczno-kulturową i historyczną tych ziem, kwestie etnograficznego kolorytu Śląska, zwrotu przestrzennego i geopoetyki, lokalnej tożsamości, eksponującego to, „co dla [tego – przyp. D.M.] regionu osobliwe, oryginalne, indywidualne, świadczące o żywej, podmiotowej więzi z dziedzictwem przeszłości”⁶⁵.

Realizowanie programu na podstawie zaangażowanej społecznie literatury przedrukowanej w szkolnych podręcznikach do kształcenia polonistycznego w czasach PRL-u (zwłaszcza w latach 80.), sugerowało łagodniejszą jego wersję, którą można by opatrzyć mianem **socrealizmu oswojonego**. Batalia o nowy, odideologizowany kształt szkolnej polonistyki, protesty przeciw praktykom instrumentalnego czytania dzieła literackiego, walka o nowe, „pozapoznawcze”, cele interpretacji literackich utworów, wykorzystanie w szkolnej praktyce polonistycznej najnowszych trendów literaturoznawstwa (w tym zmaganie z realizmem) i językoznawstwa, szacunek dla suwerenności literatury – oto cele dyskusji toczonych na przełomie lat 70. i 80. m.in. na łamach „Polonistyki”. Do najbardziej zaangażowanych w „debaty o ideologii” literaturoznawców i dydaktyków języka polskiego należeli: Bożena Chrzastowska⁶⁶, Zenon Uryga⁶⁷, Mieczysław Inglot⁶⁸,

⁶⁴ G. Skotnicka, *Znaczenie baśni regionalnych na przykładzie tekstów o morzu i wybrzeżu*, [w:] *Baśń i dziecko*, wyb. i oprac. H. Skrobiszewska, Warszawa 1978, s. 108. Zob. także: J. Majka, *Baśnie i legendy górników wielickich*, Kraków 1978; *Baśnie, klechdy, mity*. Seria: *Lektury szkolne*, wyb. E. Jasztal-Kowalska, Warszawa 1992.

⁶⁵ I. Morawska, *Rola literatury...*

⁶⁶ Zob. m.in. *Konteksty polonistycznej edukacji dla uczczenia długoletniej prac naukowo-dydaktycznej prof. dr hab. B. Chrzastowskiej*, red. M. Kwiatkowska-Ratajczak, S. Wyśłouch, Poznań 1998; B. Chrzastowska, *Teoria literatury w szkole. Z badań nad recepcją liryki*, Wrocław 1979; *Tejże, Lektura i poetyka...*

⁶⁷ Z. Uryga, *O unowocześnianie sposobów nauczania języka polskiego*, „Polonistyka” 1980, nr 4; S. Burkot, B. Faron, Z. Uryga, *Wiedza o literaturze na użytek szkoły*, „Pamiętnik Literacki” 1975, z. 2. Uryga polemizował m.in. z teorią W. Pasterniaka na temat „drzewa celów”. Pasterniak stwierdzał, iż „drzewo celów, jak to wynika z teorii organizacji, ma być zestawem dyrektyw ogólnych przekazanych nauczycielowi i uczniom do wykonania”, zob. *Modele poznawania dzieła literackiego w szkole*, red. W. Pasterniak, Zielona Góra 1978; W. Pasterniak, *Przygotowanie do odbioru dzieła literackiego*, Wrocław 1977.

⁶⁸ M. Inglot, *Nauczać dla literatury*, „Życie Literackie” 1976, nr 20; *Literaturoznawstwo i metodyka*, red. M. Inglot, Wrocław 1977.

Władysław Dynak⁶⁹, Barbara Kryda⁷⁰, Stanisław Bortnowski⁷¹, Stanisław Burkot⁷², Edward Kasperski⁷³.

Polemiki na temat odideologizowania szkolnej polonistyki zakończyły się sukcesem, także w kwestii edukacji regionalnej (w obrębie kultury literackiej Śląska XX i XXI wieku) oraz w ujęciu nowoczesnego regionalizmu, który w obszarze piśmiennictwa dla dzieci i młodzieży pozwolił na wyeksponowanie tak istotnych dla tej części terytorium Polski zagadnień dotyczących odrębnej tożsamości społeczno-kulturowej, antropologii miejsca, walorów turystyczno-krajoznawczych Śląska (ze szczególnym uwzględnieniem problematyki górskiej) oraz budowania literackiej figury Ślązaka nie tylko „uwikłanego” w skomplikowaną historię tego regionu i pamięć tego miejsca, ale także świadomego i aktywnego społecznie obywatela tej krainy.

W powyższy dyskurs eksponujący problematykę nowego podejścia badawczego, wpisanego w kontekst nowego regionalizmu i kultury literackiej Śląska XX i XXI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem piśmiennictwa dla dzieci i młodzieży (także w ujęciu komparatystycznym polsko-niemieckim) włączają się także redaktorzy i autorzy artykułów zamieszczonych w publikacji *Młody Śląsk. Dzieci, młodzież i literatura regionu* (red. E. Białek, D. Michułka, W. Browarny, Wrocław 2023). Opracowanie to sugeruje, że naukowa i społeczna debata na temat badań regionalistycznych wciąż się toczy z dużym zaangażowaniem, a tematy odnoszące się do szeroko pojętej kultury literackiej Śląska XX i XXI wieku, uwikłanej w skomplikowaną historię tego regionu i polityczne dyskusje o regionalnej (tu: śląskiej) tożsamości wciąż pozostają „niedomknięte” i otwarte na dalsze eksploracje.

⁶⁹ W. Dynak, *Lektura w szkole: z zagadnień komunikacji literackiej*, Warszawa – Wrocław 1978.

⁷⁰ B. Kryda, *My tak uczyć nie chcemy*, „Polityka” 1972, nr 10; Tejże, *Prawdziwa szkoła krytyk się nie boi*, „Teksty” 1972, s. 6; Tejże, *Prawo do rozpoznawania i wyboru wartości*, „Polonistyka” 1978, nr 78; głos w dyskusji, *W szkole twórczej dokonuje się proces wyzwalania intelektualnych możliwości młodzieży*, [w:] *Optymalny model edukacji polonistycznej w aktualnym i reformowanym systemie oświaty. Materiały z sesji*, „Polonistyka” 1980, nr 4.

⁷¹ S. Bortnowski, *O sytuacji wychowawczej*, „Polonistyka” 1978, nr 1; Tegoż, *Spór z polonistyką szkolną. Szkice publicystyczne*, Warszawa 1988.

⁷² S. Burkot, *Wychowanie polega na rozszerzeniu potrzeb duchowych jednostki*, „Polonistyka” 1984, nr 5–6, s. 358. Autor walczy m.in. z nadużyciami interpretacyjnymi, domaga się aksjologicznego wymiaru recepcji dzieła literackiego oraz pluralizmu metod nauczania literatury.

⁷³ E. Kasperski, *Liberum veto w sprawie programów szkolnych*, „Polonistyka” 1985, nr 7.

Bibliografia

Źródła

- Aleksandrzak S., Kwiecińska Z., *Za progiem. Czytanka dla klasy II szkoły podstawowej*, Warszawa 1949.
- Bielak F., Szyszkowski W., Bardach A., *Czytanki polskie dla VI kl. szkoły podstawowej*, Warszawa 1947.
- Czytanki śląskie dla klasy V i VI. Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego, wrocławskiego*, Katowice 1961.
- Czytanki śląskie dla klasy VII i VIII. Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego, wrocławskiego*, Katowice 1961.
- Dembowska J., Rudnicka H., Wojeński T., *Dom i świat. Wypisy dla klasy VI*, Warszawa 1952.
- Dembowska J., Rudnicka H., Wojeński T., *Na drodze przemian. Wypisy dla klasy VII*, Warszawa 1952.
- Kopczewski J.S., *Między dawnymi a nowymi laty. Wypisy dla klasy VIII szkoły podstawowej*, Warszawa 1964.
- Kopczewski J.S., *Ta ziemia od innych droższa. Podręcznik do języka polskiego dla klasy VIII*, Warszawa 1979.
- Pauszer-Klonowska G., Lausz K., *Dzień dzisiejszy. Wypisy dla klasy V*, Warszawa 1953.
- Program nauczania ośmioklasowej szkoły podstawowej (tymczasowy). Język polski. Klasy V–VIII*, Warszawa 1963.
- Schlesische Lesetexte für die VII. und VIII. Klasse. Materiały regionalne dla szkół ogólnokształcących województwa katowickiego, opolskiego i wrocławskiego*, Katowice 1961.
- Zych E., *Czytanki jeleniogórskie. Wypisy regionalne, V.I (dla kl. V i VI), V. II (dla kl. VII i VIII)*, Jelenia Góra 1971.

Literatura przedmiotu

- Balcerzan E., *Poezja polska w latach 1939–1965*, Warszawa 1982.
- Baśnie, klechdy, mity, [w:] *Lektury szkolne*, red. E. Jasztal-Kowalska, Warszawa 1992.
- Bortnowski S., *O sytuacji wychowawczej*, „Polonistyka” 1978, nr 1.
- Bortnowski S., *Spór z polonistyką szkolną. Szkice publicystyczne*, Warszawa 1988.
- Browarny W., *Literatura i literaturoznawstwo regionów. W stronę polilogu, otwartości i zaangażowania*, „Politeja. Philologies and the Construction of an Open Society: Possibilities, Goals, Challenges” 2019, vol. 16, nr 3 (60), s. 227–239.
- Budrewicz Z., *Konwencja pamięci doskonałej w autobiograficznych utworach dla młodzieży Zofii Żurakowskiej i Zofii Kossak*, [w:] *(Od)pamiętywanie – gry z przeszłością w literaturze dla dzieci i młodzieży*, red. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek, Katowice 2018, s. 37–54.
- Burkot S., *Wychowanie polega na rozszerzeniu potrzeb duchowych jednostki*, „Polonistyka” 1984, nr 5–6, s. 358–361.

- Burkot S., Faron B., Uryga Z., *Wiedza o literaturze na użytek szkoły*, „Pamiętnik Literacki” 1975, z. 2, s. 79–97.
- Centra – peryferie w literaturze polskiej XX i XXI wieku, red. W. Browarny, E. Rybicka, D. Lisak-Gębała, Kraków 2015.
- Chrzastowska B., *Lektura i poetyka: Zarys problematyki kształtowania pojęć literackich w szkole podstawowej*, Warszawa 1987.
- Chrzastowska B., *Teoria literatury w szkole. Z badań nad recepcją liryki*, Wrocław 1979.
- Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole, t. 1–2 (materiały dla nauczycieli), red. S. Bednarek, Wrocław 1999.
- Dynak W., *Lektura w szkole: z zagadnień komunikacji literackiej*, Warszawa – Wrocław 1978.
- Dynak W., Podhalanizm wobec tendencji regionalistycznych w szkolnictwie międzywojennym, „Wierchy” 1976, nr 45, s. 162–170.
- Dynak W., Inglot M., *Ojczyzna dla wszystkich — ojczyzna dla każdego. (Obraz Polski w świetlicowych, szkolnych i harcerskich zbiorach utworów poetyckich)*, [w:] *Motywy ojczyzny w liryce współczesnej*, red. M. Inglot, Wrocław 1985.
- Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni, red. D. Kalinowski, M. Miłkołajczak, A. Kuik-Kalinowska, Kraków 2014.
- Głowiński M., *Nowomowa po polsku*, Warszawa 1991.
- Heska-Kwaśniewicz K., *Kolorowy rytm życia: studia o prozie Gustawa Morcinka*, Kraków 1993.
- Heska-Kwaśniewicz K., *Pisarski zakon. Biografia literacka Gustawa Morcinka*, Opole 1988.
- Inglot M., *Nauczać dla literatury*, „Życie Literackie” 1976, nr 20.
- Jarosiński Z., *Nadwiślański socrealizm*, Warszawa 1999.
- Jurgała-Jureczka J., *Zofia Kossak. Opowieść biograficzna*, Warszawa 2014.
- Kasperski E., *Liberum veto w sprawie programów szkolnych*, „Polonistyka” 1985, nr 7, s. 568–581.
- Konteksty polonistycznej edukacji dla uczczenia długoletniej pracy naukowo-dydaktycznej prof. dr hab. B. Chrzastowskiej, red. M. Kwiatkowska-Ratajczak, S. Wysłouch, Poznań 1998.
- Kryda B., *Prawo do rozpoznawania i wyboru wartości*, „Polonistyka” 1978, nr 78, s. 46–47.
- Kryda B., *Prawdziwa szkoła krytyk się nie boi*, „Teksty” 1972.
- Kulesza D., *Zofia Kossak-Szczucka. Służba*, Łódź 2021.
- Majka J., *Baśnie i legendy górników wielkich*, Kraków 1978.
- Michalewska M.T., *Edukacja regionalna. Z historii, teorii i praktyki*, Kraków 1999.
- Michułka D., *Ad usum Delphini. O szkolnej edukacji literackiej – dawniej i dziś*, Wrocław 2013.
- Michułka D., *O recepcji romantyzmu w polskich szkołach w Galicji okresu autonomii (1867–1914)*, Wrocław 2003.
- Modele poznawania dzieła literackiego w szkole, red. W. Pasterniak, Zielona Góra 1978.
- Morawska I., *Rola literatury w edukacji patriotycznej uczniów szkoły podstawowej (1944–1989)*, Lublin 2005.

- Nikitorowicz J., *Edukacja regionalna i międzykulturowa*, Warszawa 2009.
- Nikitorowicz J., *Edukacja międzykulturowa wobec dylematów kształtowania tożsamości w społeczeństwach wielokulturowych*, [w:] *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*, red. E. Malewska, B. Śliwierski, Kraków 2002, s. 261–282.
- Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków 2012.
- Omelanduk A.J., *Z regionalizmem w XXI wiek*, Wrocław – Ciechanów 1998.
- Pasterniak W., *Przygotowanie do odbioru dzieła literackiego*, Wrocław 1977.
- Patkowski A., *Regionalizm w nauczaniu i wychowaniu szkolnym*, „Ziemia” 1925, nr 1, s. 4–9.
- Petrykowski P., *Edukacja regionalna. Problemy podstawowe i otwarte*, Toruń 2003.
- Skotnicka G., *Barwy przeszłości. O powieściach historycznych dla dzieci i młodzieży 1939–1989*, Gdańsk 2008.
- Skotnicka G., *Znaczenie baśni regionalnych na przykładzie tekstów o morzu i wybrzeżu*, [w:] *Baśń i dziecko*, wyb. i oprac. H. Skrobiszewska, Warszawa 1978, s. 90–109.
- Stęczyński B.Z., *Śląsk: podróż malownicza w 21 pieśniach*, Wrocław 1949.
- Suchodolski B., *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980.
- Tomasik W., *Okolice socrealizmu. Prawie tuzin szkiców*, Bydgoszcz 2009.
- Witkiewicz S., *Na przełęczy. Wrażenia i obrazy z Tatr*, Lwów 1906.

‘Unknown Country’. Silesia in post-war school regional education
(analysis of the content of Polish language textbooks from 1945 to 1970)

Abstract

The article is based on educational sources and refers to the texts on Silesian themes included in school textbooks for the Polish language. An analysis of the textbook material used in school Polish language education in the years 1945–1970 leads to an important conclusion: the collection of literary fragments included therein, referring to the Silesian region, fulfils three purposes: it realises cognitive, educational and aesthetic values. Among the educational assumptions, especially in the textbook materials published in the late 1940s, then 1950s and 1960s, the dominant ones were those that subordinated the integrative function. It consisted in shaping in the consciousness of the young generation of Poles the conviction that cultural differences between regions do not contradict the national, social and cultural unity of the Kashubians, Silesians or Highlanders, that the culture of a region is an integral part of our national culture, and that in addition to its distinctiveness there are elements common to various regions and nationwide educational goals. The integrative function is also embedded in the cognitive and emotional content. However, the process of transformation of patriotic education dominated by ideology has undergone modifications and clear evolution over time. Textbook works on Silesia from the 1970s already take into account a different perspective – promoting the assumptions of the new regionalism, emphasising the socio-cultural and historical distinctiveness of these lands, the issues of the ethnographic colour of Silesia, the spatial turn and

geopoetics, local identity, exposing ‘what is peculiar to [this region], original, individual, testifying to a living, subjective bond with the heritage of the past’.

Keywords: new regional education, regional identity, school Polish language education, Silesianness, geopoetics, geopoetics, historical policy, socio-cultural memory, texts – books

Dorota Michułka – doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego, kierowniczką Zakładu Edukacji Polonistycznej, polonistka i historyk, członkini Zespołu Dydaktycznego Rady Języka Polskiego PAN i Komitetu Głównego Olimpiady Literatury i Języka Polskiego dla Szkół Podstawowych (IBL PAN), IRSCL, MSA, Childrens History Society, Centrum Badań Literatury dla Dzieci i Młodzieży UWr. Autorka ponad 200 publikacji wydanych w Polsce i za granicą (np. w wydawnictwach Routledge i Brill, w takich czasopismach jak: „Childrens Literature in Education”, „Bookbird”, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”); redaktorka i współredaktorka 20 książek, w tym dwóch monografii, np. *Ad usum Delphini. O szkolnej edukacji literackiej – dawniej i dziś* (2013); inicjatorka i redaktorka serii wydawniczej *Kultura literacka dzieci i młodzieży* (WUWr) (z Sabiną Światałą); redaktorka naczelną międzynarodowego czasopisma naukowego „Filoteknos. Children’s Literature – Cultural Mediation – Anthropology of Childhood”. Zajmuje się literaturą dla dzieci i młodzieży, edukacją literackokulturową (także w ujęciu historycznym), szkolną recepcją literatury i kultury. W latach 2000–2005 pracowała jako lektorka języka polskiego i wykładowczyni literatury i kultury polskiej w Finlandii (*Slaavilainen filologia laitos, Tampereen yliopisto, Suomi*); uczestniczka licznych konferencji zagranicznych, stypendiów (np. w USA, Niemczech, Holandii) i staży.